

UC Berkeley

UC Berkeley Previously Published Works

Title

The Cave of the Patriarchs (al-Haram al-Ibrahimi) in Muslim Tradition

Permalink

<https://escholarship.org/uc/item/7qz54226>

Author

Marom, Roy

Publication Date

2022-12-01

Peer reviewed

במעבה ההר

כתב עת חצי־שנתי

לארכיאולוגיה והיסטוריה של אזור ההר
ולחקר חללים תת־קרקעיים

גיליון 12 / תשפ"ב (2022)

עורכים

אהרן טבגר | זהר עמר

עורך משנה

עמיחי שוורץ

תוכן העניינים

אהרן טבגר וזהר עמר

דבר העורכים

1	איתן קליין, ניר דיסטפלד והלל זילברקלנג מערכות מסתור נוספות מהתקופה הרומית בגליל התחתון המרכזי
35	בועז זיסו, יאיר צורן וארסמוס גאס חללים תת-קרקעיים, כתובת וציורים נוצריים בחורבת בצל (ח'רבת אום אל-בצל), שפלת יהודה
55	רועי מרום מסורות מערת המכפלה (אל-חרם אל-אברההימי) בספרות המסעות המוסלמית
83	איל דודסון "ובעלותם על הר הזיתים": הצעה לזיהוי אתר "עליית השכינה" בירושלים במסורות יהודיות מימי הביניים
115	דותן טראובמן "עוד מקטרת נעשן / על מפתן עתיק נשבה": מקטרות מבוא חורון
1*	תקצירים באנגלית

דבר העורכים

גיליון 12 של כתב העת "במעבה ההר" יוצא לאור מיד עם יציאת שנת תשפ"ב ולקראת סיום שנת 2022. גיליון זה מסכם שנה שבה נמשכו הפעילות המחקרית והיציירה, והן באו לידי ביטוי בשלל המאמרים המוצגים בחוברת שלפניכם. בחוברת זו יש חמישה מאמרים שצלחו את הליך השיפוט, מתוך כלל המאמרים שהוגשו למערכת. שניים מהמאמרים עוסקים בחקר חללים תת-קרקעיים, שניים עוסקים במסורות על אתרים קדושים באזור ההר מימי הביניים, ומאמר אחד מציג ממצא מיוחד מחפירות שנערכו לאחרונה בגבולו של חבל בנימין.

המאמר הפותח את הגיליון דן בסוגיית המסתור מהרומאים באזור הגליל היהודי. במאמר זה מציגים ד"ר איתן קליין, ניר דיסטלפלד והלל זילברקלנג חמש מערכות מסתור חדשות שהתגלו בשנים האחרונות בגליל התחתון, בעקבות פעולות שוד. המחברים דנים באלמנטים השונים ובתיארוך שלהם ומשווים אותם לאירועים ההיסטוריים שהתחוללו בגליל בזמן המרירות ברומאים.

במאמר השני מציגים פרופ' בועז זיסו, יאיר צורן ופרופ' ארסמוס גאס תוצאות של סקר ארכיאולוגי שערכו לאחרונה בחורבת בצל שבשפלת יהודה. המחברים מתמקדים בתיאור מערכת תת-קרקעית שבה נתגלו ציורי צלבים וכתובת מפתיעה, ולאור זאת, דנים בתופעת פולחן המרטירים התת-קרקעי בתקופה הביזנטית.

המאמר השלישי לוקח אותנו דרומה אל העיר חברון. במאמר זה מציג ד"ר רועי מרום מסורות מוסלמיות שונות מתקופות שונות הנוגעות למערת המכפלה. המחבר בוחן מסורות אלו בהשוואה למסורות יהודיות ונוצריות על האתר, ומסיק כי הראשונות היו מושפעות מהאחרונות והיו בעלות אופי מקומי.

במאמר הרביעי מוצג מחקר חדש על מסורות מימי הביניים, הפעם בירושלים. במאמר זה מציג ד"ר אייל דודסון את המסורות של הרתות השונות - היהודית, הנוצרית והמוסלמית - בנוגע לקדושת הר הזיתים. לאור המקורות השונים מסיק המחבר כי "אתר העלייה" הנוצרי שבפסגת ההר שימש גם כאתר עליית השכינה במסורת היהודית, ומאוחר יותר אומץ גם כאתר מוסלמי קדוש.

המאמר החותם את הגיליון עוסק בממצא נדיר שהעיסוק המחקרי בו הוא מועט - מקטרות עישון. במאמר זה דותן טראובמן מציג תוצאות חפירה ארכיאולוגית שערך בשרידי הכפר העות'מאני בית-נובא שבעמק איילון. המחבר בחר להתמקד בממצא המקטרות העשיר שהתגלה בחפירה, תוך כדי יצירת טיפולוגיה חדשה ודיון במשמעויות של העיטורים השונים המופיעים עליהן. זו אחת הזדמנויות הראשונות לבחון ממצא מקטרות אלו מאתר כפרי, ולהשוות את הרגלי העישון בו לאתרים עירוניים אחרים.

מאמרים אלו מתווספים למאמרים מגיליונות קודמים של כתב העת "במעבה ההר", המהווה כר פורה ובמה חשובה למחקרים חדשים בתחומי הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה וההיסטוריה של אזורי ההר, ובתחום חקר החללים התת-קרקעיים בארץ ישראל כולה. מתוך שמירה על רמה אקדמית גבוהה כיהא לכתב עת שפיט זה, גם בגיליון זה עברו כל המאמרים תהליך שיפוט אנונימי בליווי ועדת מערכת אקדמית, ורק אלו שנמצאו ראויים לפרסום, הועברו לעריכת לשון מוקפדת. בעמוד הראשון של כל מאמר מופיעים השיוך המוסדי, התואר האקדמי וכתובת המייל של מחברי המאמרים, לצד תקציר המאמר ומילות מפתח. המאמרים רואים אור גם כחוברת מודפסת המופצת בעותקים רבים, וגם בצורה מקוונת באתר האינטרנט של כתב העת. הליך קבלת המאמרים ושיפוטם מבוצע דיגיטלית בצורה מתקדמת ומקוונת בסיוע הפלטפורמה של חברת ScholarOne Manuscripts. מערכת כתב העת מזמינה את קהל החוקרים לשלוח דרך מערכת זו את פירות מחקריהם לפרסום בגיליונות הבאים, בהתאם להנחיות הרשומות באתר האינטרנט של כתב העת.

אנו שמחים להודות לאנשי הוצאת אוניברסיטת אריאל בשומרון על שדאגו להוציא לאור חוברת זו למרות כל הקשיים הנלווים, ובראש ובראשונה לאפרת אנטמן שעמלה על מלאכת ההפקה. תודה גדולה לד"ר עמיחי שוורץ על העבודה האינטנסיבית מול מערכת ScholarOne Manuscripts, מול מחברי המאמרים ומול הרפרנטים השונים. תודה לאגף המחקר של מדרשת הרי גופנא על הסיוע ושיתוף הפעולה כבכל שנה; לגב' שושי הייזלר המנוסה על עריכת הלשון בעברית ולעורכי חברת Academic Language Experts על העריכה בשפה האנגלית; לד"ר צבי וסיגלית אורגד על העימוד האיכותי; ולמחלקת הגרפיקה באוניברסיטת אריאל בשומרון על עיצוב הכריכה. תודה מיוחדת לחברי ועדת המערכת והמומחים (הלקטורים) על הזמן הרב והמאמץ שהשקיעו בקריאת המאמרים, ועל הענקת חוות דעת שיפוטית והערות חשובות כדי להעלות את רמתם המדעית. וכמובן, תודה למחברי המאמרים על שעמדו בלוח הזמנים הצפוף והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים.

אהרן טבגר וזהר עמר

תשרי תשפ"ג

מסורות מערת המכפלה (אל־חרם אל־אברהימי) בספרות המסעות המוסלמית

רועי מרום

תקציר

המאמר בוחן קורפוס מסורות מוסלמיות הנוגעות למערת המכפלה, מתוך הכרוניקה ההיסטורית של המלומד והשופט מג'יר אל־דין אל־חנבל, שנפטר בשנת 1519 לסה"נ, וספר המסעות מאת עולה הרגל עבד אל־ע'ני אל־נאבלסי, שנפטר בשנת 1730/1 לסה"נ. המאמר ממחיש כי העיר חברון לא הייתה מוכרת לראשוני הערבים המוסלמים, וכי זיהוי מערת המכפלה עם קברו של אברהם הקוראני (אברהים) נבע מהמסורת היהודית והנוצרית שהייתה בעלת זיקה חזקה וממושכת למקום. במישור הפוליטי, מסורות מתחם מערת המכפלה במסורת המוסלמית מבטאות ניכוס מקומות קדושים של דתות מוכסות על מנת להציג את עליונות הדת החדשה עליהן, כפי שקרה גם בהר הבית בירושלים. בעקבות המסורת היהודית־נוצרית הזדהה המתחם עם משפחת אברהם המורחבת - אשתו שרה (סארה); בנו יצחק (אסחאק) ואשתו רבקה (רבקה/רפקה); נכדיו עשיו (אל־עיץ), יעקב (יעקוב) ואשתו לאה (ליקא); ואף נינו יוסף (יוסף). סביב משפחת אברהם התפתחו טקסי פולחן וביניהם תפילות מיוחדות על קבריהם. בתפילות אלה, המתועדות לראשונה במאה ה־13 לסה"נ, מכונה משפחת אברהם המורחבת בכינוי "משפחת הנבואה ומקור השליחות". לצד זאת, המתחם זוהה כמקור מנוחתן של דמויות נוספות - אדם, נח ושם, ועם פעולתם של המלך שלמה והנביא מוחמד. זיהוי המקום כמקום קברם של נח ושם הוא התפתחות עצמאית של המסורת המוסלמית, והוא לא זכה לתפוצה רחבה. בחינה של מסורות חברון ותפוצתן מראה שתפוצתן הייתה מוגבלת לאזור אל־שאם ולפיכך בעלת אופי מקומי.

מילות מפתח: מערת המכפלה, חברון, המסורת המוסלמית, אברהם אבינו, חדית'

ד"ר רועי מרום - המחלקה ללימודי המזרח התיכון והאסלאם, אוניברסיטת חיפה;

mighemi@gmail.com

מבוא

בניגוד לנושאים רבים הקשורים במסורת המוסלמית ובמסורת הדתות שקדמו לאסלאם, המסורות סביב מערת המכפלה (الحرم الإبراهيمي) קשורות קשר הדוק להתפתחותם ההיסטורית והארכיטקטונית של מתחם מערת המכפלה בפרט ועיר האבות חברון בכלל (אל-שויכי ואונאל 2016).

מאמר זה בוחן קורפוס מסורות מוסלמיות הנוגעות למערת המכפלה, מתוך שני מקורות עיקריים: המקור הראשון הוא הכרוניקה ההיסטורית "ההיסטוריה הנעלה של ירושלים וחברון" מאת המלומד הממלוכי אבו אלי-ימן מג'יר אל-דין אל-עלימי אל-חנבלי, אשר כיהן כשופט ראשי במחוז ירושלים ונפטר בשנת 1519 לסה"נ (אל-חנבלי). המקור השני הוא ספר המסעות "הנוכחות המשמחת במסע הירושלמי" מאת עולה הרגל הסורי עבד אל-ע'ני בן אסמאעיל אל-נאבלסי, אשר נפטר בשנת 1730/1 לסה"נ (אל-נאבלסי).

המאמר דן במסורות העוסקות בתולדות מתחם מערת המכפלה, בזהות הנקברים בה, בשבחי העלייה לרגל אליה ובהלכותיה. חלק ממסורות אלו נדונו בעבר בעבודותיהם של זאב וילנאי (1951), משה שרון (2012) ועמיחי שוורץ (2018). ואולם, הן טרם הוצגו לקהל דובר העברית בליווי ניתוח פילולוגי והשוואתי מעמיק המתייחס למקורותיהן הספרותיים ולתוכנן הנרטיבי. ניתוח זה מלמד על הרקע התאולוגי וההלכתי שהתהווה מתוך יחסי גומלין לצמיחתו של המתחם כמרכז עלייה לרגל ופולחן בעל נכסים דתיים, כלכליים וחברתיים ניכרים; שני במעמדו רק למתחם הר הבית (الحرم الشريف) בארץ ישראל כולה.

רקע היסטורי

מתחם מערת המכפלה העומד על תילו כיום הוקם ככל הנראה במחצית המאה הראשונה לפסה"נ על ידי המלך הורדוס כטמנוס (מתחם מקודש) בתבניתו של מתחם הר הבית שבירושלים. תיארוך זה מתבסס בעיקרו על סגנונה הארכיטקטוני של בניית החומות (בהט 2009; בר כוכבא 2016). המתחם, שמידותיו 59X34 מ', הוקף בחומות מוצקות שעוביין כ-2.4 מ' וגובהן כ-17 מ'. החומות תחמו אזור ובו מערכות קברים קדומות, ככל הנראה מתקופת הברונזה, שזוהו במסורת היהודית עם "מערת המכפלה" שרכש אברהם (בראשית כג), ושבה נטמנו האבות (גונן 1985, 3-8). דעה אחרת במחקר גורסת שהמתחם נבנה עוד קודם לכן בידי האדומים, ושופץ בידי הורדוס אשר היה בעצמו גיור בן עם זה (ארנון 2013; 2021; בר כוכבא 2018).

האזכור הקדום ביותר למתחם המערה במקורות חיצוניים מופיע בכתביו של יוסף בן-מתתיהו שכתב בן היתר ש"חברון היתה משכן אברהם אבי היהודים [...] וגם מצבות קברותיהם נראות בעיר הזאת עד היום הזה והן עשויות שיש יפה, לכבוד ולתפארת" (מלחמת היהודים, ד, ט, ז). חשיבותה של מובאה זו טמונה בכך שהיא מראה, ככל הנראה, שהמתחם זוהה כבר בשלב מוקדם זה עם המסורת המקראית שראתה בו את קברי האבות.

במהלך המאות הבאות השתרש זיהוי האתר במסורת היהודית והנוצרית, ועם עליית הנצרות במאה הרביעית לסה"נ הוקמה במקום כנסייה ששרדה עד לכיבוש הארץ בידי הפרסים ב-614 לסה"נ. כמה עדויות בנות התקופה מציינות שהיהודים קיבלו זכויות תפילה במתחם ואולי אף קיימו בו בית כנסת, דבר המשקף יחס דתי סובלני שהיה נדיר לתקופה ההיא (אבי-יונה 1969, 86; גרן 1983, 148-165).

עם הכיבוש המוסלמי של הארץ בשנות ה-30 של המאה השביעית לסה"נ הוסבה הכנסייה למסגד (פרנקל 2011א, 40). ניכר שבתקופה זו החלה להתגבש הקדושה המוסלמית של חברון בשל זיהויה עם אברהם, דמות בולטת ומרכזית באסלאם (כפי שנראה להלן). למן המאה השמינית לסה"נ הייתה העיר בחסותם של בני משפחת אל-דארי, שייחסו את מוצאם לצחאבי ("רע הנביא") תמים אל-דארי (שם, 30-36; וראו להלן). תחת הפאטימים במאה ה-11 לסה"נ שופץ המסגד ונבנתה המצודה ("אל-קלעה") הסמוכה לו (שרון 2001).

ב-1100 לסה"נ נפלה חברון בידי הצלבנים, והמסגד שהיה במקום הוחלף בכנסייה שנבנתה בהדרגה לאורך המחצית הראשונה של המאה ה-12, ומהווה את עיקר הבניין העומד על תילו עד לימינו. בתקופה זו נפתחו המערות שמתחת למתחם ונבנו בהן מזבחות. לפי עדותו של בנימין מטולדה (1173 לסה"נ) המערה הייתה פתוחה גם לתפילת יהודים (פרינגל 1993, 223-238).

ב-1188 לסה"נ נכבשה חברון בידי צלאח אל-דין, והמערה שבה לידיים מוסלמיות. צלאח אל-דין הוסיף למבנה ארבעה מינרטים (צריחים), ששניים מהם עומדים על תילם עד היום. בתקופה הממלוכית התרחבה העלייה לרגל למתחם, ולשם אחזקתו הוקדשו ההכנסות מעשרות כפרים ונכסים נוספים (אל-ח'טיב 2007, 112-121). בתקופה זו גדלה קדושת העיר, הוקמו בה זאויות (בתי תפילה לצופים) ומדרסות (מדרשות דתיות), והורחבה בה ארוחת "סמאט אברהים" שהונהגה בעיר כבר במאה העשירית לסה"נ (לה סטריינג' 1890, 309-310; באעאמר 2011). בתקופה זו נאסרה על היהודים הגישה למתחם, והותר להם לעלות רק עד לשביעית שבמדרגותיו (וילנאי 1951, עז). בכתביהם של אל-חנבלי ואל-נאבלסי מצוי תיאור מלא ומפורט של סך המסורות שהתפתחו על מערת המכפלה בספרות המוסלמית במהלך מאות השנים הקודמות, כפי שיפורט להלן.

קורפוס המסורות על מערת המכפלה

קבורת אדם הראשון במערה

אמר אל-חנבלי בספר ההיסטוריה שכתב [ראו אל-חנבלי, 59] לאחר הבאתו את סיפור האבן אשר ציינו אותו קודם ממה שכתב; אבן מסותתת זו נמצאת עד עצם היום הזה. מקום האבן התפרסם בקרב האנשים כמקום [קבורתו] של אדם. אומרים שבו ראשו של אדם עליו השלום. אל-חנבלי ציין במקום אחר [שם, 61] מפי אבן עבאס, יתרצה האל משניהם, שהוא [אבן עבאס] אמר שראשו של אדם עליו השלום טמון באבן השתייה [במקור רשום "בסלע" - عند الصخرة] ורגליו במסגד אברהם [مسجد الخليل; וראו יאקות, 3, 443]. מסופר שקברו במערה בין הר הבית [בית אל-מקדס; בית المقدس] ומסגד אברהם: רגליו באבן השתייה וראשו במסגד אברהם עליו השלום. ואמר אל-חנבלי בעניין אדם: נחלקו הדעות לגבי מקום קבורתו של אדם. נאמר שקברו במערה בין הר הבית למסגד אברהם; רגליו באבן השתייה וראשו במסגד אברהם עליו השלום. ומפי אבן עמר,¹ יתרצה האל משניהם, שהוא אמר: אדם עליו השלום [נטמן כש]ראשו באבן השתייה ורגליו במסגד אברהם ידיד האל, ועל כך מחלוקת רבה וגו'.

ואמר אל-הרוי בספרו "אל-זיאראת": נאמר שקבר אדם, נח ושם במערה זו - כלומר מערת אברהם עליו השלום וגו'. והאל יודע את המצב לאשורו (אל-נאבלסי, 282-283 [תרגום שלי, ר"מ])

על פי מסורת זו מפיו של אבן עבאס,² אדם הראשון נקבר במערה שבין הר הבית למערת המכפלה בחברון. הדעות נחלקו לגבי הכיוון בו נטמן - אם ראשו באבן השתייה או במערת המכפלה. מסורת זו משקפת מגמה במסורת המוסלמית הקדומה להציג את אדם כענק גבה-מידות (פדרסן 2012א). הוויכוח על מקום קבורתו של הראש מסמל את התחרות בין שני מקומות הפולחן הללו ברמה המקומית. אף על פי שידו של הר הבית בירושלים הייתה

1 עבד אללה בן עמר בן אל-ח'טאב היה צחאבי שנודע בשל אדיקותו הרבה, והוא מופיע כמוסר של מסורות רבות. הוא נפטר ב-3/692 לסה"נ (וסיה-וגילרי 2012ב).

2 עבד אללה אבן אל-עבאס, בן דודו של הנביא מוחמד, היה ידוע בכינויו "תרגמן אל-קראאין" (ترجمان القرآن), שכן הוא מצוטט במסורת כפרשן מרכזי של הקוראן ודינים אחרים. הוא נפטר בשנת 688 לסה"נ (וסיה-וגילרי 2012א).

על העליונה, עדיין נודעה יוקרה יתרה למערת המכפלה בחברון בשל היותה מקום קבורתם המשוער של אברהם ובני משפחתו.

בחינה של המסורות היהודית והנוצרית מלמדת על אפשרות להשראה מהמסורת היהודית, הגם שלא ניתן לשלול אפשרות להתפתחות מוסלמית עצמאית. בתלמוד הבבלי נקבע מפי רבי אלעזר: "אדם הראשון מן הארץ עד לרקייע" ו"האדם הראשון מסוף העולם ועד סופו" (בבלי, חגיגה יב, ע"א). אמרות אלו משקפות את תפיסתו כענק (קדרי 2018, 39). גם המסורת המראה את מקום קבורתו במערת המכפלה, דומה, ללא ספק, למסורת היהודית: "אמר רבי יצחק: 'קרית ארבע ארבע זוגות היו: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה'" (בבלי, עירובין נג, ע"א). ניתן למצוא לכך ביטוי במדרש ובאגדה במסורות המספרות שאדם הראשון הוא זה שחצב את מערת המכפלה במצוות האל, ונקבר בעצמו בה. גרסה אחרת קבעה שמקור השם "מכפלה" הוא בכך "שכפל הקב"ה את קומתו של אדם הראשון וקברו בתוכה" (בראשית רבה נה, י). תפיסות אלה היו מוכרות גם בנצרות בתקופה הביזנטית (כמצוטט אצל גרן 1983, 152-153).

כתביהם של עולי הרגל מאפשרים לנו לעקוב בצורה חלקית לפחות אחר התפתחות ציון קבורת אדם במערה, דבר המשקף את הקונצנזוס שצמח סביב תפיסה זו. לפי כתבי אוסביוס, מאבות הכנסייה, כבר במאה הרביעית לסה"נ הראו במתחם את קברו של אדם הראשון, במקביל למסורת אחרת שהראתה את קברו בכנסיית הקבר בירושלים (קדרי 2016, 84-87). במאה השביעית לסה"נ הראו את קברו בפאתי המערה (גרן 1983, 152-153; שוורץ 2018, 57-61). בסוף הקטע הובאה מסורת יחידאית מפי אבו חסן עלי בן אבי בכר אל-הרוי, חכם דת מוסלמי שנפטר בשנת 1311/2 לסה"נ, ולפיה נקברו במערה גם נח וְבְנוֹ שֵׁם (אל-הרוי, 30). אפשר כי זוהי התפתחות מוסלמית עצמאית בשל העובדה שלא מוכרות לה מקבילות יהודיות ונוצריות.

רכישת מערת המכפלה בידי אברהם

מקור זאת [תיאור המבנה והקברים אשר בתוכו שנזכר לעיל בחיבורו של אל-נאבליס] הוא מה שציין אל-חנבלי בהיסטוריה אשר כתב באשר שמע מפי כעב אל-אחבאר שאמר: הראשונה שמתה ונקברה בחברון היא שרה. וזה [סיפור המעשה]: כשמתה [שרה] יצא אברהם עליו השלום לחפש מקום בו לקבור אותה. [אברהם] ייחל למצוא מקום בקרבת חברון. אז הלך אל עפרון שהיה מלך המקום ומקום מושבו היה בממרא ואמר לו אברהם עליו השלום: "מכור לי מקום שבו אקבור את מי שנפטר מבני משפחתי". אמר לו

עפרון: "כבר התרתי לך, קבור באשר תחפוץ בארצי".³ אמר [אברהם]: "אינני מעוניין בכך, אלא אם אשלם לך". אמר לו [עפרון]: "הוי זקן ישר והגון, קבור באשר תחפוץ". סירב לו [אברהם] וביקש ממנו את המערה. אמר לו [עפרון]: "אמכור לך אותה תמורת ארבע מאות דרהם, כל דרהם יהיה משקלו כמשקל של חמישה דרהמים, וכל מאה דרהמים ערכם כנכס [שָׁלֵם]". [עפרון] ביקש להכביד בכך [על אברהם] על-מנת שלא תשיגנו ידו ויחזור בו מדברו. וייצא אברהם ממחיצתו. אז נתקל [אברהם] בגבריאל עליו השלום. ויאמר לו [גבריאל]: "האל יתהלל וישתבח שמע את דברי העריץ אליך ואלה הדרהמים שבהם אשלם לו". ויקח אברהם את הדרהמים וישלם בהם לעריץ. ויאמר לו [עפרון]: "מאיפה לך דרהמים אלו?". ויאמר לו [אברהם]: "מעם אלוהי, בוראי ומפרנסי". וייקח [עפרון] אותם ממנו. ויסחוב אברהם את שרה עליה השלום ויקבור אותה במערה. היא הייתה הראשונה שנקברה במערה.

לאחר מכן כאשר מת אברהם הוא נקבר לנגדה מצד המערב; לאחר מכן כאשר נפטרה רבקה אשת יצחק, נקברה לנגדם מהצד הפונה למכה [מצד הקְבֵלָה; القِبلة]. לאחר מכן כאשר נפטר יצחק נקבר למול אשתו מצד המערב; לאחר מכן כאשר נפטר יעקב הוא נקבר בקרבת פתח המערה כשהוא [טמון] למול קבר אברהם מהצד הפונה למכה. לאחר מכן כאשר נפטרה לאה אשתו, נקברה לנגרו מצד המערב. אז נאספו ילדי יעקב ועשיו ואחיו ואמרו: "הבה נשאיר את דלת המערה פתוחה וכל מי שימות מקרבנו נטמין אותו בתוכה". הם התקוטטו אחד עם השני ואחד מילדי יעקב הרים את ידו והכה את עשיו מכה עזה וראשו נפל כתוצאה מכך לתוך המערה. ויסחבו בני עשיו את גופתו והוא נקבר ללא ראש – הראש נשאר במערה.

[הם] הקיפו [את המערה] בקיר וביצעו בה את עבודות הקברים בכל מקום וכתבו עליהם את שמות כל אדם ויצאו וסתמו את הכניסה [למתחם]. כתוצאה מכך, כל מי שבא [אל המתחם] הקיף אותו סביב. ולא התפלל בתוכו אף אחד עד לימי הנוצרים הביזנטיים [الروم], שפתחו בו שער ונכנסו [אל המתחם] ובנו בתוכו כנסייה. לאחר מכן גילה האל את האסלאם והמוסלמים שלטו על מבנים אלו והרסו את הכנסייה (אל-נאבלסי, 254 [תרגום שלי, ר"מ]).

הגרסה המוסלמית המלאה ביותר לסיפור רכישת מערת המכפלה בידי אברהם הובאה אצל אל-חנבלי (אל-חנבלי, 40). למרות זאת, היא הייתה מוכרת כבר מאות שנים קודם לכן, וניתן

3 השוו: "במיטב קברינו קבור את מתך" (בראשית כג, ה).

למצוא אותה בצורה מקוצרת כבר בכתביו של יאקות, מהמאה ה-13 לסה"נ (יאקות, 3, 443). המסורת מבוססת בראש ובראשונה על הסיפור המובא בבראשית כג (רוזנברג וויס 2012). המסורת צוטטה כאן מפיו של כעב אל-אחבאר, "דמות ארכיטיפית של מוסר מסורות יהודיות" בספרות המוסלמית (שמיט 2012 [תרגום שלי, ר"מ]).⁴

על אף העובדה שהסיפור שאוב בבסיסו מהמקרא, הרי שהמוסרים המוסלמים עיצבו אותו והכניסו בו שינויים ותוספות אסלאמיות אשר אין להם מקבילות במסורת היהודית-נוצרית הקודמת. כך, למשל, עפרון (عفرون) מכונה מלך חברון שמקום מושבו בממרא,⁵ ונשות הנביאים נחשבות במסורת זו כנביאות בזכות עצמן, כפי שאנו למדים מהברכה "עליה השלום". במקרא, אלוני ממרא הוא מקום מושבו של אברהם (בראשית יג, יח). מסופר שם שאברהם בנה במקום מזבח לה'. בתקופה הרומית הוקם במקום מתחם מקודש (מגן 1992) שאת שרידיו ניסו מסורות אסלאמיות להסביר (ראו להלן).

שרה איננה נזכרת בשמה בקוראן, והשם נשאב ככל הנראה מהמקורות היהודיים (ריפין 2012). יתר על כן, המוסר ציין ששרה הייתה הראשונה שנקברה במערה - קביעה שפוסלת מסורות אחרות שראו במערה את מקום קבורתו של אדם הראשון (ראו לעיל). אולי התוספת המשמעותית ביותר לסיפור המערה היא עניין התערבותו של גבריאל לטובת אברהם. לאחר הוויכוח בין אברהם לעפרון בדבר מכירת המערה והסכום הכבד שהטיל אותו "עריץ" (جبار) על אברהם לשלם, התערב גבריאל והעניק לאברהם את 400 הדרהמים מ"עם אלוהו, בוראו ומפרנסו". התערבותו של גבריאל משקפת את התפיסה המוסלמית בדבר היותו מלאך התגלות המגונן על הנביאים ומתערב לטובתם (פדרסן 2012ב). במקרא, המטבע הנקוב הוא שקלים. לעומת זאת, הדרהם הוא מטבע כסף אסלאמי (זרה-נזהר 2004).

בהמשך הקטע מתואר סדר הקברים במערה כפי שהיה מקובל מאז התקופה הביזנטית (וילנאי 1951, ע-עא). כן מתוארות תולדות המערה בקצרה ומתוארת בניית חומותיה. בשל השימוש בפעלים סבילים, לא ברור מהמתואר אם הבונים היו בני יעקב או הרומאים.

במסורת נכלל גם תיאור מאבקם של עשיו ובניו על זכותם להיקבר במערת המכפלה: לאחר חילופי דברים קצרים התפתח קרב ובו "אחד מילדי יעקב" קיפד את ראשו של עשיו. הראש נפל אל תוך המערה ונטמן בה. כך, באופן אירוני למדי, התממשה תביעתם של עשיו ובניו לזכות בחלקה. אולם, בסיום המאבק יצאו בני יעקב כשירים על העליונה.

4 כעב אל-אחבאר ("תפארת הרבנים"), הידוע גם בשמו המלא אבו אסחאק בן מתאע בן היסע, היה יהודי ממוצא תימני שהתאסלם. הוא נפטר ב-655/6 לסה"נ בחמת (שמיט 2012).

5 במקרא נקרא האיש עפרון בן צחר החתי (בראשית כג, ח). גם אצל יאקות נזכר שמו כעפרון בן צוחאר אל-חתי (יאקות, 3, 443).

בחינה של המסורת היהודית מראה שאף סיפור זה שאוב ממנה. לפי מסורת זו, "אחד מבני יעקב" הוא חֶשֶׁם, בנו היחיד של דן (בראשית מו, כג). בגרסה היהודית, כשבאו בני יעקב לקבור את אביהם, הגיעו עשיו ובניו וביקשו למנוע את קבורת יעקב בה. בעוד שני הצדדים נידונים, חֶשֶׁם בן דן שהיה כבד שמיעה, התרגז על ביזוי המת וערף את ראשו של עשיו (בבלי, סוטה יג, ע"א).

בניית מתחם מערת המכפלה בידי שלמה והשדים

אמר אבו עבד אללה מוחמד בן אחמד בן אבי בכר אל־מקדסי בספרו המופלא על עליונות מדינת האסלאם:⁶ חברון היא עירו של אברהם עליו השלום ובה מבצר גדול שטוענים שהוא נבנה על ידי השדים [ג'ן; ג'ן] מאבנים גדולות ומסותתות, ובאמצעו מבנה קבר מבנייה אסלאמית [הבנוי] על קבר אברהם עליו השלום. קבר יצחק [ניצב] למולו באזור המקורה וקבר יעקב [נמצא] בחלק האחורי. מול כל נביא [קבורה] אשתו. בחברון הוקם מסגד ונבנו סביבו משכנות החוסים בצילו; הבנייה נגעה בו [כמתחם] מכל צדדיו (אל־נאבלסי, 259 [תרגום שלי, ר"מ]).

מסופר שכאשר שלמה התפנה מבניית בית המקדש נגלה אליו האל יתרום: "הוי בן־דוד, בנה על קבר אברהם מתחם אשר ישרת אפילו את הבאים אחריו, למען ייודע [מקום הקבר]". אז יצאו שלמה ובני ישראל מירושלים [בית אל־מקדס; בית المقدס] עד שבא [שלמה] אל ארץ כנען ותר אותה, ולא השיג את מטרתו. הוא שב אל ירושלים. אז נגלה אליו האל יתרום: "הוי שלמה, המרית את מצוותי!". אמר [שלמה]: "הוי ריבוני, נסתר ממני המקום". ונגלה האל יתרום בפניו "המשך לחפש ותראה אור הנמתח מהשמים אל הארץ ושם הוא מקום קבר אברהם ידיד האל". שלמה יצא בשנית והביט וציווה את השדים [לבנות], והם בנו במקום אשר נקרא היום בשם "אל־ראמא" והוא נמצא בקרבת עיר אדוננו אברהם [כלומר, חברון] מצד הצפון, ודרומית לעיירה חֶלְחוּל אשר בה קבר יונה עליו השלום. גילה האל יתרום אליו ש"זה איננו המקום, אך הבט אל האור התלוי בין השמים והארץ וּבְנֵה". אז יצא שלמה עליו השלום

6 עבד אללה מוחמד בן אחמד בן אבי בכר אל־מקדסי היה גיאורף והיסטוריון מוסלמי שחי בירושלים במאה העשירית ונפטר בשנת 991 לסה"נ. הספר של אל־מקדסי שהוזכר כאן הוא, ככל הנראה, ספרו "أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم" ("החלוקות הטובות ביותר לידיעת האזורים"). הקטע מופיע גם אצל אל־חנבלי (אל־חנבלי, 74) ותורגם אצל גיא לה סטריינג' (1890, 309).

והביט והנה האור על מקום בקרבת מישור חברון; אז הבין שזהו הוא היעד המבוקש (אל-חנבלי, 55 [תרגום שלי, ר"מ]).

החומות המקיפות את מתחם מערת המכפלה כיום הן האלמנט הבולט ביותר בו. הן בנויות מאבנים גדולות בעלות סיתות שוליים מיוחד, והן דומות בדוגמתן לאבנים שמהן בנויים קירות התמך של מתחם הר הבית. כאמור לעיל, חומות אלו נבנו בתקופה הרומית הקדומה על ידי המלך הורדוס (בר כוכבא 2018). במסורת המוסלמית שהובאה לעיל, נטו ליחס את בנייתן ל"ג'ן", השדים. מסורות אחרות הצביעו על הקשר בין חומות אלו לבין חומות מתחם הר הבית וכן בין מתחם חרב דומה הנמצא מצפון לחברון (לה סטרינג' 1890, 318-319). מקום זה, הנקרא במסורת "אל-ראמא" (الرامة), הוא המתחם המפורסם המזוהה במסורת היהודית והנוצרית עם "אלוני ממרא". במקום התקיים בתקופה הרומית מתחם הדומה בצורתו למערת המכפלה סביב עץ אלון קדוש, והתקיים בו אחד מן הירידים הגדולים שערכו הגויים, אשר כלל גם פולחן עבודה זרה (ירושלמי, עבודה זרה א, ד [יט, ע"ג]; וילנאי 1951, רי).

המסורות המוסלמיות טוענות שחומות מערת המכפלה נבנו על ידי שלמה המלך בסיועם של השדים, והן מכונות בספרות המוסלמית "אל-סור אל-סלימאני" (السور السليمانی) (יאקות, 3, 443). לפי המסופר, לאחר ששלמה סיים לבנות את בית המקדש, נגלה אליו האל וציווה עליו לבנות לו מתחם במערת המכפלה על קבר אברהם. שלמה מתואר כנביא המקבל התגלות מהאל – כמו בקוראן (סוג'ק 2005). אף במקרא האל נגלה אל שלמה בחלום (למשל מלכים א ט, ב), אך במסורת היהודית אין מתייחסים אליו כנביא. נוסף על כך, שלמה מוצג במסורת המוסלמית כמלך בנאי, תפיסה שאוכה בבסיסה מן המקרא (למשל בתיאור מפעלי הבנייה שלו במלכים א ה-ז) ואשר זוכה לביטוי גם בקוראן:

ולשלמה [הכפפנו] את הרוח: בבוקר אחד גמאה מהלך חודש ימים, ובערב – חודש. והזרמנו לו מעין של נחושת יצוקה. [והכפפנו לו] את השדים אשר עבדו למענו ברשות ריבונו. מי בהם אשר יסטה ממצוותנו, נטעימנו את עונש אש התבערה. הם עשו למענו את כל חפצו: היכלות ופסלים וקערות כדורידים רחבי ידיים, וקערות קבועות על מכונן (קוראן, סורה 34, 12-13).

ברוח המתואר בקוראן, גם במסורת זו על מערת המכפלה שלמה מצווה על השדים לבנות בעבורו את המתחם. לפי המסורת, קדמו לבניית מתחם מערת המכפלה כמה ניסיונות כושלים,

ובמהלכם נבנה המתחם החרב בקרבת חלחול. שלמה הונחה אל מקום קברו של אברהם על ידי "אור תלוי" המקביל לעמוד הענן שהנחה את בני ישראל במדבר (וילנאי 1951, פג). לבסוף עלה בידו לבנות את המתחם אשר על המערה (ראו לה סטריינג' 1890, 318-319).

בבסיסן של המסורות עומדת התפיסה שהמתחם מעל המערה הוא מבנה קדוש שנבנה על ידי נביא במצוות אלוהים, על קבר נביאים אחרים שקדמו לו. השימוש שנעשה בשדים שהוכפפו לפיקודו של שלמה לשם בנייתו של המתחם, הוא ביטוי ישיר לחסד האלוהי שנעשה עימו.

קבורת יוסף במערת המכפלה

מות משה עליו השלום [אירע] ביריחו וקברו שם איננו נודע. כמעט ודאי וברור שהוא הקבר הנמצא כיום בעמק יריחו המפורסם שאצל ירושלים [בית אל-מקדס; بيت المقدس], זה הוא הקבר [הידוע כ]קבר האדון משה עליו השלום.⁷ אין הדבר פוסל את אפשרות הימצאותו בדמשק או בערים אחרות, אך בראש ובראשונה זכות המת בארץ בה הוא קבור, דבר שאיננו מחזק [את האפשרות] שהוא הועבר ממנה אל ארץ אחרת כמו שנעשה ליוסף עליו השלום, שמת במצרים ולאחר מכן הועבר אל חברון ונקבר אצל אברהם ידיד האל, יעקב ויצחק עליהם השלום (אל-ת'עלבי, 121-127 [תרגום שלי, ר"מ]).⁸

סופר מפי אבו הרירה, יתרצה ממנו האל, שהוא אמר: אמר שליח האל עליו התפילה והשלום: "היקר בן היקר בן היקר - יוסף בן יעקב בן יצחק בן אברהם; לו הייתי חבוש בכלא כמו שיוסף היה חבוש בכלא, ולאחר מכן היה בא התובע [להשיבני דבר], הייתי עונה לו". שליח האל עליו התפילה והשלום נשאל מי הוא האדם היקר ביותר אצל האל. אמר: "המאמין האדוק ביותר בינם" אמרו [השואלים]: "לא על כך שאלנו אותך". אמר: "והאדם היקר ביותר [לאל] הוא יוסף נביא האל בן נביא האל בן נביא האל בן נביא האל וידידו". ואלה ארבעת הנביאים: והם אברהם ידיד האל, ובנו יצחק, ובנו יעקב ובנו יוסף עליהם התפילה והשלום. קבריהם במקום אחד ועליהם

7 הקביעה שקברו של משה רבנו אינו ידוע מבוססת על המקרא: "ולא ידע איש את קברתו עד היום הזה" (דברים לג, ו). הקבר הנזכר הוא מקאם אל-נבי מוסא, 7 ק"מ דרומית-מערבית ליריחו (וילנאי 1951, קכח).

8 אבו אסחאק אחמד בן מחמד בן אבראהים אל-ניסאבורי אל-ת'עלבי היה מוסר פרסי של מסורות העוסקות בפועלם של נביאים ומחברם של מספר ספרים בנושא. הוא נפטר בשנת 1035 לסה"נ.

כבוד והדר שלא ניתן כמעט לתאר – תפילת האל ושלומו עליהם יחדיו (אל-חנבלי, 70, [תרגום שלי, ר"מ]).

לפנינו שתי מסורות המראות את מקום קבורתו של יוסף במערת המכפלה. מסורות אלו יש בהן משום חידוש לעומת המסופר במסורת היהודית המקראית על קבורתו של יוסף בשכם: "ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם בחלקת השדה אשר קנה יעקב מאת בני חמור אבי שכם במאה קשיטה" (יהושע כד, לג). גם בנצרות המסורת העיקרית שהתקבלה הייתה שיוסף נטמן בשכם, בהתבסס על המקרא, אך באסלאם התקדשה המסורת שנטמן בחברון (שוורץ 2018), וזאת בשל הזיהוי החזק של מערת המכפלה כמקום קבורתם של בני משפחת אברהם, שעיימם נמנה יוסף. ככל הנראה, יש לייחס את ההבדל הזה למשקל הפחות מחייב שהוענק למקרא בהשוואה לקוראן, דבר הבא לביטוי גם בספרות המוסלמית בציון הביטוי "والله أعلم" ("ולאל הפתרונים") ביחס למסורות יהודיות ונוצריות המתבססות על כתבי הקודש הללו (השוו אל-נאבלסי, 258; ובמקומות רבים נוספים).

לפי המסורת הראשונה, משה לא נקבר במערת המכפלה, בניגוד ליוסף, שמת במצרים ולאחר מכן הועבר אל חברון ונקבר אצל אברהם. במסורת היהודית ניתן למצוא מסורות המזהות את מערת המכפלה כמקום קבורתו הסופי של משה, לאחר שמלאכים העבירו לשם את עצמותיו ממקום קבורתו הסודי בעבר הירדן (איש-שלום 1972). במאמר מוסגר אציין כאן שהסיבה לדחייתה של מסורת זו באסלאם היא הזיהוי החזק של קבר משה עם מקאם נבי מוסא הסמוך ליריחו מצד אחד והקשר שבין מערת המכפלה לאברהם ולמשפחתו מהצד השני. זיהויה של חברון עם קבר משה הייתה מובילה להתפתחות שתי מסורות פולחניות מתחרות באותו מתחם (סדן 1979). ראוי לציין כי אפשר שהתקיימה גם מסורת יהודית עממית, שהראתה את קברו של יוסף במערת המכפלה, וזאת על סמך רמזים שונים בכתבים (איש-שלום 1972, 206-207; גרן 1983, 159).

החל מימי הביניים ציינו המוסלמים את קברו של יוסף סמוך לחומה החיצונית של מתחם מערת המכפלה. במקום הוקם מסגד ונבנתה מדרסה (אל-נאבלסי, 258; לה סטריינג' 1890, 319). במשך השנים הפך שבחו של יוסף לאחד מהמרכיבים המרכזיים בספרות השבחים ("פצ'אא'ל"; فضائل) של מערת המכפלה. דוגמה טובה לכך היא המסורת שהובאה לעיל מפיו של אבו הרירה,⁹ לפיה אמר מוחמד ש"היקר, בן היקר בן היקר" הוא הנביא

9 עבד אל-רחמאן אל-דוסי אל-ימאני אבו הרירה (במקור שמו הפרטי היה עבד אל-שמס) היה צחאבי מפורסם שנועד באמרות הרבות המיוחסות אליו במסורת המוסלמית, יותר מאשר לכל צחאבי אחר. הוא נפטר בין השנים 677-679 לסה"נ (רובסון 2012).

"יוסף, בן יעקב בן יצחק בן אברהם"¹⁰ יוסף הוא האחרון כשרשרת של ארבעה נביאים, שראשיתה באברהם (אבראהים), רע האל וידידו (خليله; וראו קוראן, סורה 4, 125). תפיסה דומה ביהדות הרואה בחברון את עירם של ארבעה אבות, ניתן למצוא במדרש התלמודי על השם המקראי האחר שלה - קריית ארבע (בבלי, עירובין נג, ע"א). במסורת זו ישנם גם אלמנטים הלכתיים: מוחמד נשאל מי הוא האדם היקר ביותר לאל, והוא עונה "אתקאהם ללה" (أنقاهم لله) - כלומר האדוק בהם. זהו אלמנט הקובע שאין מוסלמי אחד נעלה על רעהו אלא באדיקותו הדתית. בהמשך השיחה קבע מוחמד שיוסף הוא "היקר באדם בעיני האל" (أكرم الناس لله), ושעל קבריהם שלו ושל אבותיו שורה "כבוד והדר שלא ניתן כמעט לתאר". לפיכך, יש כאן שילוב של מסורת פצי'א'ל עם אלמנט הלכתי.

מוחמד ומערת המכפלה

ומקום אחד זה הוא המסגד שצוין לעיל ונאמר [בשבחו] בספרות השבחים, כמו מה שציין אל-חנבלי בספר ההיסטוריה שכתב והשיח' אבראהים אל-סיוטי בספרו "המקורבים"¹¹ אף אם היו אלה ידיעות בלתי-מהימנות אין בכך [כל רע] לצייןן לשם עידוד לשומעים וגירוי לחושקים. זה מה שסופר מפי אבי הרירה, יתרצה האל ממנו, שאמר: אמר שליח האל, עליו התפילה והשלום: "כאשר הובילו אותי אל הר הבית [בית אל-מקדס; بيت المقدس], הביא אותי גבריאל עליו השלום אל קבר אברהם ידיד האל עליו השלום, אמר: 'רד והתפלל כאן ע"י ביצוע שתי השתחוויות, שהרי כאן קבר אברהם אביך עליו השלום'" (אל-חנבלי, 56 [תרגום שלי, ר"מ]).

לפי חדית' זה, שנמנה עם ז'אנר ה"סירה" (السيرة) או הביוגרפיה של הנביא, מוחמד עבר במערת המכפלה בדרכו לירושלים במסגרת "מסע הלילה" (الإسراء) מהמסגד הקדוש שבמכה ל"המסגד הקיצוץ" בהר הבית, שהמסורת המוסלמית הקדומה נטתה לזהות עם בית המקדש החרב בירושלים (קוראן, סורה 17, 1; אבו-סווי 2019). התפיסה של מסע הלילה החלה להתפתח במאה השמינית לסה"נ בזיקה להתקדשות ירושלים במסורת המוסלמית (שרון 2012). הכללת מערת המכפלה כתחנה במסע הלילה מקבילה להכללתן של דמשק, של בית לחם ושל ערים

10 הכינוי "יקר" (كريم) לקוח מן המסופר בקוראן על יופיו המהמם של יוסף, שגרם לרעותיה המרכלות של אשת פוטיפר לחתוך עצמן בסכין שניתנה בידיהן ולהודות שאכן הוא "מלאך יקר" (مَلَكٌ كَرِيمٌ; קוראן, סורה 12, 31).

11 בהראן אל-דין, אבראהים אבו אסחאק אל-סיוטי, נפטר בשנת 1475/6 לסה"נ. שם החיבור המוזכר כאן במלואו הוא: كتاب إتحاف الأخصا بفضائل المسجد الأقصى - "קובץ שי למקורבים - שבחי מסגד אל-אקצא".

נוספות במסורות דומות שמטרתן לחזק את זיקת האסלאם אליהן. בפועל פעלה מסורת זו להוספת רובד קדושה מוסלמי "טהור" ללא זיקה ליהדות, בהיות דמות הנביא דמות ממוצא ערבי ללא זיקה לדתות הקודמות, וזאת בניגוד לדמותו של אברהם. במסורת זו יש היבט הלכתי נוסף - התרת העלייה לרגל והתפילה במערת המכפלה (להיבט הלכתי-השוואתי בין היהדות לאסלאם ביחס לתפילה על קברים ראו לצרוסי-יפה 1982, 214). התפילה במקום הייתה פעולה מותרת, שכן הנביא התפלל כאן במצוותו של גבריאל, מלאך ההתגלות. גבריאל כינה את אברהם בכינוי "אבי" מוחמד, ובכך יצר זיקה חזקה בין שניהם. זיקה זו מעוגנת בקוראן בכמה פסוקים בהם כונה מוחמד "ממשיכו של אברהם" (ראו למשל קוראן, סורה 3, 68). במסורת האסלאמית זכתה דעה זו להיקרא "בלתי-מהימנה", אך המשיכו לצטט אותה (אל-נאבלסי, 260; אל-חנבלי, 56; וראו פרנקל 2011, א, 38).

מסורת אחרת מבטאת מערכת יחסים נוספת בין מערת המכפלה למוחמד: ומפי עבד אללה בן סלאם, יתרצה האל ממנו, שאמר: אמר שליח האל עליו התפילה והשלום: "מי בכם שלא מתאפשר לו לעלות אליי לרגל שיבקרו בקבר אברהם ידיד האל עליו השלום". ומפי כעב אל-אחבאר, שאמר: "הִרְבּוּ לַעֲלוֹת לְרִגְלֵי לְקַבֵּר שְׁלִיחַ הָאֵל עָלָיו הַתְּפִילָה וְהַשְׁלוֹם, וְהַפְגִּינוּ תְּפִילַתְכֶם עָלָיו וְעַל שְׁנֵי חֻבְרָיו אֲבוּ בַכְר וְעַמְר, יִתְרַצֶּה הָאֵל מִשְׁנֵיהֶם, לִפְנֵי שִׁמְנַע מִמְכֶם לַעֲשׂוֹת כֵּן, וַיִּחַצְצוּ בֵּינֵיכֶם וּבֵין בִּיצוּעַ זֹאת [העלייה לרגל לקבר מוחמד במדינה] מִלְחָמוֹת הָאֲזֻרְחִים וּמַעֲשֵׂי הַשׁוּד בְּדֶרֶךְ. זֶה אִשֵּׁר יִמְנַע מִמְנוּ לַעֲשׂוֹת כֵּן, אִם שִׁחַצְצוּ בֵּינוּ וּבֵין בִּיצוּעַ הָעֲלִיָּה לְרִגְלֵי אֵל קֶבֶר שְׁלִיחַ הָאֵל עָלָיו הַתְּפִילָה וְהַשְׁלוֹם - יַעֲשֶׂה אֶת מַסְעוֹ וְהַגְעָתוֹ אֶל קֶבֶר אֲבְרָהָם עָלָיו הַשְׁלוֹם, וַיִּתְפַּלֵּל בּוֹ בְּגִלּוּי עָלָיו [עַל אֲבְרָהָם] וַיִּרְכֶּה אֶת הַתְּפִילָה אֲצִלוֹ, שֶׁהָרִי הַתְּפִילָה אֲצִלוֹ מִתְּקַבְּלָת. בְּשׁוּם פָּנִים וְאוֹפֵן [לֹא יִקְרָה מִצַּב שְׁבוּ] אֲדָם יִפִּיל אֶת תְּחִינָתוֹ לִפְנֵי הָאֵל יִתְרוֹמֵם וַיִּשְׁתַּבַּח [בְּזִכּוֹת] תְּהִילָתוֹ [שֶׁל אֲבְרָהָם] מִבְּלֵי שִׁיזְכָּה לְרִאוֹת אֶת הַהִיעֲנוֹת לְכַךְ בְּמוֹקֵדִים אִם בְּמֵאוּחָר בְּטֵרֵם יַעֲזוּב אֶת הָעוֹלָם הַזֶּה" (אל-חנבלי, 56 [תרגום שלי, ר"מ]).

קטע זה מכיל כמה מסורות שונות מפי המוסר עבד אללה בן סלאם המבקשות לעגן את מעמדה של מערת המכפלה בחברון כתחליף לביקור בקברו של מוחמד במסג'ד אל-נבוי שבעיר מדינה. המסורת מנוסחת כאמרה מפיו של הנביא, המתירה לעלות לקבר אברהם בחברון למי שאינו מסוגל לעלות לרגל לקברו הרחוק שבמדינה. מסורת אחרת מפי כעב אל-אחבאר מפצירה במאמינים להרבות את הזיכרון (زِيَارَة), העלייה לרגל, לקבר מוחמד וקוראת גם להתפלל במקום עליו ועל שני רעייו הקבורים לצידו. למרות זאת, המסורת מתירה

במקרים חריגים, שבהם נמנע מעולה הרגל להגיע לקבר הנביא במדינה בשל מלחמות או סכנות הדרך, לעלות לרגל לקבר אברהם במערת המכפלה. המסורת מפצירה במאמין להתפלל שם, שכן תפילה זו תיענה (וראו גם אל-נאבלסי, 265). לכן, ניתן להצביע במסורת הזאת על רובד כפול: האחד – הלכתי, השואף לקבוע הלכות לדיני העלייה לרגל לקבר הנביא במדינה ולקבר אברהם בחברון; והשני – זה המאדיר את מעמדו של מתחם מערת המכפלה בחברון כתחליף, אומנם משני, לקבר הנביא במדינה.

אגרת מוחמד לבני תמים

השבח לאל על אשר העתקתי את אגרת שליח האל, עליו התפילה והשלום, אשר כתב אותה לתמים אל-דארי ואל אחיו, בשנת 9 להג'רה הנכבדת לאחר שהשלים את השתתפותו בפשיטה על תבוכ, על חתיכה של עור מסנדלו של אמיר המאמינים עלי בן אבי טאלב ובכתב ידו שנוסח כך: "בשם האל הרחמן והרחום, זהו מה שנתן שליח האל (עליו התפילה והשלום) לתמים אל-דארי ואחיו: את חברון, ואת אלמטרון ואת בית עינון ואת בית אברהם¹² ומה שביניהן, גזור ואמור [שיהיו] בחסותם. הוצאתי [החלטה זו] אל הפועל, ומסרתי זאת להם ולצאצאיהם אחריהם. מי שיזיק להם – יפגע בו האל, ומי שירע להם – יקללו האל. השבעתי את עתיק בן אבי קחאפה ועמר בן אל-ח'טאב¹³ ועת'מאן בן עפאן¹⁴ וכתב [את האיגרת] עלי בן אבי טאלב והעיד אחריהם; איגרת זו נוסחה בידי המבקש את עזרתו באל לפי מתכונתה". אולי איגרת זו מהימנה יותר מאשר מה שנאמר עליה, ולאל הפתרונים (אל-חנבלי, 85 [תרגום שלי, ר"מ]).

איגרת מוחמד לבני תמים המכונה גם "כתב הנתניה" (كتاب الإنطاء), היא איגרת היסטוריוגרפית בעלת נופך מקומי. האיגרת שואפת לעגן את זכותם של בני תמים, משפחה שמקום מושבה בהרי חברון, לפרוש את חסותם על חברון וסביבתה. היא נדונה לעומק באחרונה בידי יהושע

12 כל אלה הן שכונות וכפרים בתחומה של העיר חברון וסביבתה (שרון 2012).

13 עמר בן אל-ח'טאב אל-ערדי אל-קרשי אבו חפץ היה צחאבי בולט של הנביא מוחמד, והח'ליף השני בין השנים 634-644 לסה"נ. הוא היה הכוח המניע מאחורי רבים מהכיבושים המוקדמים של האסלאם בראשיתו (בוגר 2012).

14 עת'מאן בן עפאן אל-אמוי אל-קרשי אבו עבדאללה היה צחאבי בולט של הנביא מוחמד והח'ליף השלישי בין השנים 645-656 לסה"נ. במסורת המוסלמית מיוחס לו מפעל איסוף ועריכת הקוראן (ח'ורי 2012א).

פרנקל (2014, 435-446). לפי ההגיגורפיה המוסלמית, תמים אל-דארי היה נוצרי מאזור חברון שהתאסלם ועבר למדינה. הוא השתתף בפשיטה על תבוכ, ובשל זאת קיבל, לפי המסורת, את האזור לנחלה (פרנקל 2011, א, 30-36).¹⁵ אל-דארי מת בשנת 660/1 לסה"נ. כיוון שלא היו לו ילדים זכרים, עברה הנחלה לבני אחיו נְעִים, שעל שמו נקרא הישוב בני נעים (לקר 2012). למסורת זו שורשים קדומים, והיא מופיעה בגרסאות שונות למן המאה השמינית לסה"נ (שרון 2012).

בשל חשיבותה ליוחסין של משפחות חברון בעת ביקורו מובאים אצל אל-נאבלסי חמישה נוסחים שונים: נוסח שמקורו במכה, נוסח שמקורו באל-מדינה, נוסח מימי אבו בכר, נוסח מימי עמר ונוסח מימי מעאויה (אל-נאבלסי, 276-279). כל נוסח מהנוסחים המובאים בכתביו של אל-נאבלסי בסדר כרונולוגי, מאשר את הקודמים לו ומרחיב את הפריוולגיות המוענקות לבני תמים. לגבי חלק מהנוסחים נטען שנכתבו בידי מוחמד עצמו. טענה זו עמדה בסתירה למסורת המקובלת לגבי בורותו של הנביא, ולכן בהמשך יוחסה האיגרת לעטו של בן דוד, עלי בן אבי טאלב.¹⁶ במסורת העומדת לנגד עינינו נאמר שהיא נכתבה על חתיכה מסנדלו של "אמיר המאמינים" הלה. במסורות אחרות מסופר שהנוסח נכתב על מטלית משי, שעוד הראו אותה בחזקתם של בני תמים עד לשלהי ימי הביניים (וילנאי 1951, פא-פב). בנוסח הנפוץ ביותר היו חתומים על האיגרת שלושת הח'ליפים הראשונים מבין ה"ראשדון" כעדים, בעוד עלי היה הסופר. ניכר בכך שהמסורת שאפה, כאמור, לעגן את עוברת שליטתם של בני תמים בשטח בלגיטימציה השאובה מדמותו של הנביא, דמות מופת ובעלת סמכות דתית וחילונית עליונה, ויורשיו המידיים שהם בעצמם מקור לחיקוי באסלאם הסוני. לאור מגמה זו יש להבין גם את הוספתו של מעאויה בן אבי ספיאן כעד במסורות אחרות (אל-נאבלסי, 278-279).

ראוי לציין שכבר במקורות ההלכה המוסלמיים הועמדה המסורת למבחן אמות המידה של ביקורת החדית', והוטל ספק רב במהימנותה. חכמי הלכה כמו אבן תימיה (מת ב-1328 לסה"נ) קבעו שהיא מזויפת, ושלפיכך מעמדם של בני תמים כשומרי המקומות הקדושים בחברון ובסביבתה בטל (שרון 2012). טיעונים אחרים שהושמעו כללו הטלת ספק ביכולתו של מוחמד להעניק שטח שלא היה בשליטתו, וכן הטלת ספק ביכולתו של מוחמד לכתוב את האיגרת, בהיותו בור. לאור זאת יש להבין את המשפט שהוסיף אל-נאבלסי בסוף דבריו:

15 תבוכ היא עיירה בצפון-מערב חצי האי ערב, ולפי המסורת המוסלמית, נערכה עליה פשיטה בשנת 630 לסה"נ. הפשיטה יצאה ממדינה בשיא עונת הקיץ ובשלהי עונת הקציר, ולכן נודעה בכינויה "פשיטת המצוקה" (אל-בח'ית 2012).

16 עלי בן אבי טאלב אבו אל-חסן היה בן דודו של הנביא מוחמד ומהמקורבים ביותר לו מבין הצחאבה. הוא נשא לאישה את פאטמה בתו והיה לח'ליף הרביעי שמלך בין 656-661 לסה"נ עד להירצחו בכופה. בתפיסה הסונית מקובל לראות בו את אחרון ה"ראשדון" (الراشدون), הח'ליפים ישרי הדרך (וסיה-ווגילי 2012).

"ואולי זה הנכון ביותר מבין הדברים שנאמרו אודותיו ולאל הפתרונים" (אל-נאכלסי, 277 [תרגום שלי, ר"מ]). לעומת זאת, פוסקי הלכה אחרים הגנו על מעמדם של בני תמים מתוקף המסורת (פרנקל 2011א; 2014).

ביקור במערת המכפלה

סיפר עלי אבו אל-חסן בן ג'מאעה בהישענותו [על שרשרת מסירה המתחילה ב]והב בן מנבה, שהוא אמר: "אשרי מי שיבקר בקבר אברהם עליו השלום פעם אחת במהלך חייו. לא יפגע בו [דבר] אלא זאת בלבד [המוות בלבד]. יקובץ ביום התחייה בשלום מפני הבהלה הגדולה ביותר ויגונן מפני מבחני הקבר. ראוי שהאל יפגיש בינו ובין אברהם ב'בית השלום'" (אל-חנבלי, 58 [תרגום שלי, ר"מ]).

המסורת היא מסורת שבחים טיפוסית מפי מוסר בלתי מזוהה שמסר אותה מפי והב בן מנבה.¹⁷ המסורת מאדירה את מעמדה של מערת המכפלה כמקום אשר ביקור בו יגן על עולה הרגל מפני סוגי פגעים שונים לאחר המוות וביום הדין. מחבר המסורת עושה זאת על ידי שיבוץ ביטויים קוראניים שונים במסורת, כגון "הקיבוץ" (حش),¹⁸ "יום התחייה" (يوم القيامة), ה"בהלה הגדולה ביותר" (الفرع الأكبر),¹⁹ "מבחני הקבר" (فتاني القبر)²⁰ ו"בית השלום" (גן העדן; بيت السلام).²¹

17 והב בן מנבה, הידוע גם בכינויו "אבו עבד אלה", היה תאבעי ממוצא פרסי שנולד בתימן. הוא מפורסם במסורת המוסלמית כאחד מהמחברים הראשונים של ביוגרפיה לנביא מוחמד, שהושמדה במצוות הח'ליף עבד אל-מאלכ בשנת 692/3 לסה"נ. לפי המסורת, והב בן מנבה נפטר בשנת 728/9 או 732/3 לסה"נ (ח'ורי 2012ב).

18 יום אל-חשר ("יום הקיבוץ") הוא אחד מהכינויים של יום הדין בקוראן ובחדית'. כינוי זה מתבסס על מספר רב של פסוקים בקוראן, למשל: "ביום אשר נאסוף את כולם יחדיו, נגיד למשתפים: היכן השותפים אשר טענתם לקיומם?" (קוראן, סורה 6, 22), או "ביום ההוא נסיע את ההרים ממקומם, ואתה תראה את הארץ חשופה. אז נאספם [מהקברים] ולא נותר מהם [אף] אחד" (שם, סורה 18, 47).

19 ראו למשל: "לא ידעו את צער המורא הגדול, והמלאכים יקדמו את פניהם באומרם: הנה בא היום אשר הובטח לכם" (קוראן, סורה 21, 103).

20 כנראה הכוונה לחיבוט הקבר, המוזכר בפרשנות הקוראן לסורה 9, 101.

21 ראו למשל: "להם נחלת שלום [דאר אל-סלאם] במחיצת ריבונם ובזכות מעשיהם יהיה הוא מגנם" (קוראן, סורה 6, 127), ו"אלוהים קורא אל נחלת השלום [דאר אל-סלאם] ומנחה את אשר יחפוץ אל אורח מישירים" (שם, סורה 10, 25).

מסורת אחרת מתארת מעלה נוספת למבקרים במערת המכפלה:

מפי והב בן מנבה, מפי כעב [אל-אחבאר], שאמר: מי שיבקר בירושלים וישים פעמיו אל קבר אברהם עליו השלום ויתפלל בו חמש תפילות, ולאחר מכן יבקש מהאל יתהלל ויתרומם דבר מה - ייתן לו אותו האל וימחול לו על חטאיו כולם. ומי שיבקר בקבר אברהם ויצחק ויעקב ושרה ורבקה ולא יקבל בזכות העליה לרגל ההיא כבוד מתמשך, ופרנסה רחבה בחייו, והאל ימסור לו בזכות זאת את משכנות הצדיקים. [אדם זה] לא יחזור למקום מושבו אלא לאחר שנמחלו לו כל עוונותיו במלואם ולא ייצא מהעולם עד אשר יראה את אברהם ידיד האל עליו השלום והלה יבשרו שהאל מחל לו (אל-חנבלי, 69 [תרגום שלי, ר"מ]).

המסורת היא מסורת שבחים הנמסרת מפי המוסרים ה"יהודיים" והב בן מנבה מפי כעב אל-אחבאר. לפי המסורת, העלייה לרגל לירושלים ולחברון נושאת בחובה "הטבות" רבות: העולה לרגל שיעשה כן, יוכל לקבל מהאל כל דבר שיבקש, וחטאיו יימחלו לו במלואם. המבקר בקברי האבות יזכה בעבור הביקור בכבוד מתמשך ובפרנסה רחבה בימי חייו, ועם מותו יירש מהאל את משכנות הצדיקים בגן העדן. למסורת יש גם היבט הלכתי: העלייה לרגל היא בגדר רשות, אך כדי לזכות בזכויות אלה על העולה לרגל להתפלל במקום חמש תפילות, כלומר לשהות במתחם מערת המכפלה יום שלם.

עם התבססות מתחם מערת המכפלה כמוקד מוסלמי לעלייה לרגל החלו להתפתח פולחנים, מנהגים ותפילות המיוחדים לו. הקטע הבא לקוח מתוך הפרק העוסק בדעה על אודות הלכות העלייה לרגל ("فصل القول في أداب الزيارة"; אל-חנבלי, 56-58):

לאחר מכן ישים [עולה הרגל] פעמיו לכיוון הגבירה שרה ויגיד: "השלום עליכם, הוי בני בית הנבואה ומקור השליחות, ורחמי האל וברכותיו". לאחר מכן יגיד: "כל אשר רוצה אלוהים להעביר מעליכם את הטומאה, הוי בני הבית, ולטהר אתכם אחת ולתמיד". לאחר מכן יפנה אל קבר האדון יצחק עליו השלום ויאמר: "השלום עליך, הוי הנביא הנכבד, ורחמי האל וברכותיו"; ויתפלל אצלו ככל שיחפוץ. לאחר מכן ייתן דעתו אל שמאלו ויברך לשלום את הגבירה המרוממת רבקה, ויאמר: "השלום עליכם, הוי בית הנבואה ומקור השליחות, ורחמי האל וברכותיו". לאחר מכן ימשיך בנימוס ובשקט ויפנה אל האדון המרומם, נביא האל יעקב עליו השלום ויעשה אצלו כפי שעשה אצל יצחק אביו, וכך גם אצל אשתו הגבירה לאה. לאחר מכן יישא פניו

אל נביא האל יוסף דובר האמת [الصديق], ויפעל כמו שפעל. לאחר מכן יקרב אל חלון אדוננו אברהם ידיד האל, עליו התפילה והשלום, אשר מול קבר אדוננו יעקב ויעמוד בקרבנו, ויברכו לשלום ויתפלל לאל על מה שירצה, והתפילה שם תיענה לו. לאחר מכן יפנה אל האל יתרוםם [בשם] כל נביאיו ובמיוחד [בשם] אדון הראשונים והאחרונים [מוחמד]. לאחר מכן ימחה את פניו וימשיך לדרכו בעודו שמח על כך שנתקבלו [תפילותיו] אם ירצה בכך האל.

כל מה שהזכירוהו חכמי הדת - יתרצה האל מהם - אודות מקומות העליה לרגל ביחס לנימוסי העליה לרגל, בעניין הנביא עליו התפילה והשלום - הרי שהוא "ערב לחך" לזכות נביא יקר זה - ידיד האל אברהם.

אלוהים! התפלל עליו ועל כל ילדיו היקרים ביותר!

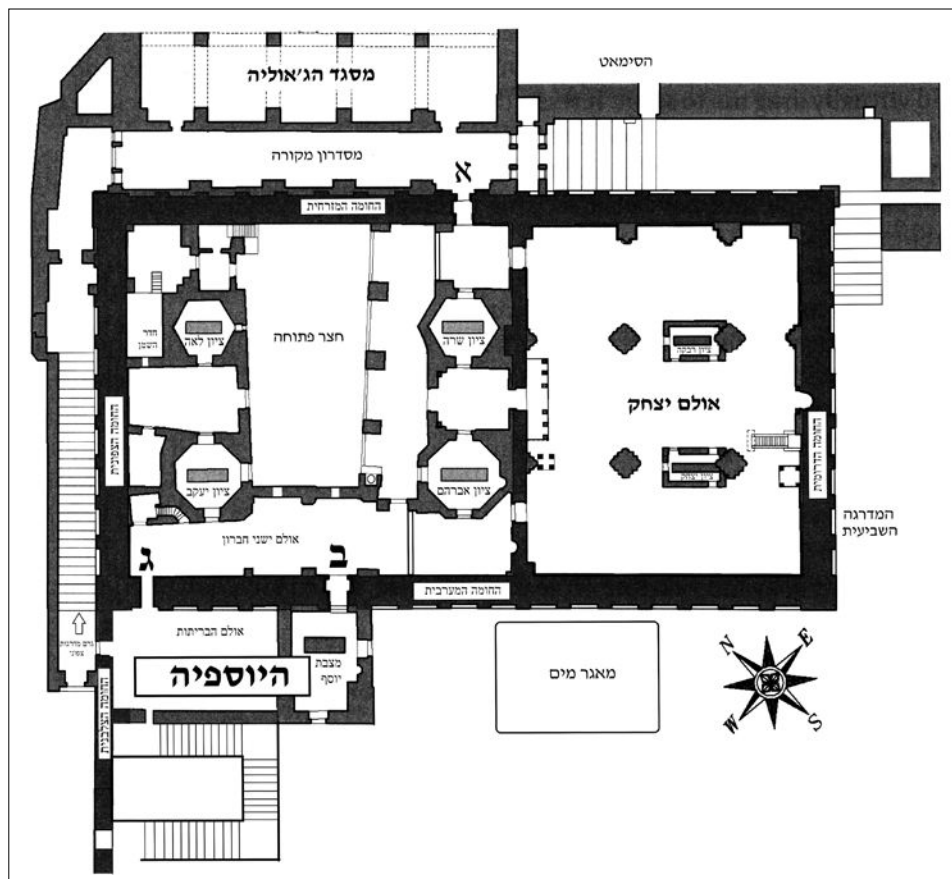
(אל-חנבלי, 57 [תרגום שלי, ר"מ]).

הקטע מתאר את תחנותיו של עולה הרגל בתוך המתחם בעודו עורך הקפה לאורך צידן הפנימי של החומות (איור 1). ליד כל ציון קבר עוצר עולה הרגל ונושא ברכה אחרת הנושאת את שמו של הנביא או הגבירה הטמונים במקום. מעניין לציין שבניגוד לתפיסה שבה נתקלנו במסורת רכישת המערה, שבה מופיע בפי אל-חנבלי הכינוי "עליה השלום" (ראו לעיל), אין מתייחסים כאן לנשות האבות כנביאות בזכות עצמן, אלא כ"זוג'תה" (زوجته) - בת זוגתו.

העולה לרגל עובר בין האבות בסדר כרונולוגי כשהוא מתחיל ומסיים באברהם. העולה לרגל גם עובר ליד האשנב הפעור לקבר יוסף הצמוד לחומת המתחם מצידה החיצוני. בתפילות העולה לרגל מכונה משפחת אברהם המורחבת "בית הנבואה ומקור השליחות" ("أهل بيت النبوة ومعدن الرسالة"), תפיסה אשר משקפת את מעמדם הרם כנביאים הן באסלאם הן בדתות שקדמו לו.

ליד קברה של שרה קרא אל-חנבלי לעולה הרגל לדקלם פסוק מסורת אל-אחזאב (קוראן, סורה 33, 33) שבו יש, לפי הפרשנות המוסלמית, פנייה לנשות הנביא מוחמד, ובהשלכה לשרה אשת אברהם. לפי הפסוק, האל יטהר את בני משפחת הנביא, "אהל אל-בית" (أهل البيت), שכאן מתפרשת כמשפחת אברהם.

על פי אל-חנבלי על הטקסים להיערך ב"נימוס ובשקט". כשיסיים את הקפתו, יעמוד אל מול קבר אברהם ויישא שם את תפילתו משום שהיא תיעתר לו. לאחר השלמת טקסי העלייה לרגל יטהר את עצמו ויישא תפילה בשם כל הנביאים האחרים ובראשם מוחמד המכונה "אדון הראשונים והאחרונים" ("سيد الأولين والآخرين").

איור 1: תוכנית מתחם מערת המכפלה (מתוך בר כוכבא 2021, 208, א' 1)

קווים מסכמים לדמותן של המסורות האסלאמיות על מערת המכפלה

חברון אינה נזכרת בשמה בקוראן, ובמחקר המודרני נוטים לייחס את המוקדמת שבמסורות שהשתמרו למחצית השנייה של המאה השמינית לסה"נ (שרון 2012). עם הגעתם של ראשוני המאמינים לארץ ישראל במחצית המאה השביעית לסה"נ הם נתקלו בחברון בפולחן יהודי ונוצרי ענף סביב קבריהם של אברהם ומשפחתו. במרוצת השנים זכתה העיר לשמות רבים במסורת המוסלמית הגזורים משמה העתיק חברון, לצד השם העיקרי "אל-ח'ליל"; בין היתר ניתן לציין את חֶבְרוֹן, חֶבְרָה, חֶבְרִי ובית אברהים (יאקות, 3, 443).

זיהוי מערת המכפלה עם קברו של אברהם הקוראני (إبراهيم) נבע מהמסורת היהודית והנוצרית שהייתה בעלת זיקה חזקה וממושכת למקום. כשם שבקוראן דמותו של האב אברהם נותקה משורשיה היהודיים-נוצריים ויוחסה למסורת מונותאיסטית קדומה שבה ראה האסלאם את שורשיו,²² כך גם קברו נוכס לדת החדשה, כפי שמדגישה מסורת רכישת המערה לפי אל-חנבלי. ניתן לראות בכך ביטוי לספוליה (שימוש משני) – ובמקרה זה ניכוס מקומות קדושים של דתות מובסות כדי להציג את עליונות הדת החדשה עליהן, כפי שקרה גם בהר הבית בירושלים (בית אל-מקדס – בית المقدס; שזוהה עם אל-מסג'ד אל-אקצא – المسجد الأقصى הקוראני). בהתאם למגמה זו, גם שמה של חברון הוסב לכינויו של אברהם בקוראן (סורה 4, 125): ח'ליל אללה (خليل الله), ובקצרה: אל-ח'ליל (الخليل); שבסיסו בקוראן, סורה 4, 125).

לאחר התבססות הקשר בין חברון לדמותו האסלאמית של אברהם הורחב בהדרגה מעגל הדמויות להן התפללו במתחם. נראה שפולחן העלייה לרגל אל האבות האחרים ממשפחת אברהם נמשך ברציפות למן התקופה הביזנטית ולתוך השלטון המוסלמי, בהעדר מקורות המצביעים על מגמה אחרת. בעקבות המסורת היהודית-נוצרית, הזדהה המתחם עם משפחת אברהם המורחבת – אשתו שרה (סארה; سارة); בנו יצחק (אסחאק; اسحاق) ואשתו רבקה (רבקה/רפקה; ربة رقيقة); נכדיו עשיו (אל-עיין; العيص), יעקב (יעקוב; يعقوب) ואשתו לאה (ליקא; ليقا); ואף נינו יוסף (יוסף; يوسف). המסורת המוסלמית אימצה מהמסורת היהודית-נוצרית אף את שמות האימהות אשר אינם נקובים בקוראן (שרון 2012). מעניין לציין שהמסורת המוסלמית לא הראתה את מקום קבורתו של ישמעאל במתחם, וזאת, ככל הנראה, בשל העדר מסורת יהודית-נוצרית מקבילה ובשל היותו מזהה במסורת המוסלמית באופן מובהק עם מכה וסביבותיה. סביב משפחת אברהם התפתחו טקסי פולחן וביניהם תפילות מיוחדות על קבריהם (אל-חנבלי, 69; אל-נאבלסי, 266; וראו עוד לעיל). בתפילות אלה, המתועדות לראשונה במאה ה-13 לסה"נ, מכונה משפחת אברהם המורחבת בכינויים "משפחת הנבואה ומקור השליחות". עיון במסורות מוסלמיות מעיד שהמתחם זוהה כמקור מנוחתן של דמויות נוספות – אדם, נח ושם (אל-נאבלסי, 283); זיהוי המקום כמקום קברם של נח ושם הוא התפתחות עצמאית של המסורת המוסלמית, והוא לא זכה לתפוצה רחבה.

בחינה של מסורות חברון ותפוצתן מראה שתפוצתן הייתה מוגבלת לאזור אל-שאם ולפיכך בעלת אופי מקומי; הדבר מתבטא במקומות פעולתם של מוסרי המסורות, ביניהם ראוי להזכיר את אל-מקדסי (ירושלמי), אל-ת'עלבי (שאמי), אל-הרוי (שאמי), אל-חנבלי (ירושלמי) ואל-נאבלסי (שכמי). האופי המקומי של המסורות על המתחם מתבטא בין השאר בעובדה שהמסורת הקדומה ביותר ששרדה עד לימינו עוסקת בהקדשתה של חברון למשפחת אל-דארי

22 ראו למשל: "אברהם לא היה יהודי ולא נוצרי, כי אם חניף מתמסר" (קוראן, סורה 3, 33).

כנחלה עד עולם. לאחר מסעות הצלב עלתה יוקרתו הדתית של המתחם בקרב המאמינים, ככל הנראה, בשל האתגר הדתי שהציבו מסעות הצלב בכלל, והפיכת המתחם לכנסייה נוצרית בפרט. תופעה דומה ניכרת גם בירושלים. במאמרו ציין שרון (2012) שהתפתחות הקדושה של חברון מקבילה להתפתחות קדושת ירושלים באסלאם. בעוד ירושלים נתפסה כ"תחליף זוטר" למכה והר הבית כתחליף לכעבה (אל-מסג'ד אל-חראם; المسجد الحرام); כך חברון נתפסה כתחליף למדינה, ומערת המכפלה כ"תחליף זוטר" לקבר הנביא מוחמד. בשני האתרים האחרונים נסוב הפולחן על עלייה לרגל לקברים. מגמה זו נסתייעה בהקבלה בקוראן ובחדית' בין דמותו של אברהם לדמותו של מוחמד – שניהם חניפים, מייסדי דת מוסלמיים, נביאים שקיבלו ספרים ועוד. הזיקה בין האתרים הקדושים מתבטאת בתפוצה הנרחבת שלה זכו מסורות השבחים שהציגו את קבר אברהם בחברון כתחליף לקבר הנביא במדינה (ראו מסורות שונות אצל אל-נבלאסי). אף שרובן של המסורות הוגדרו כלא מהימנות בידי חכמי ההלכה, הרי שהמשיכו לצטט אותן למען תהיינה "עידוד לשומעים וגירוי לחושקים" (אל-נבלאסי, 265). ככל שחלפו השנים, כך הלכה וגברה קדושת חברון ומערת המכפלה. מספר העולים לרגל למערה גדל ואיתם היקף נכסי הווקף שהוקדשו לתחזוקתה השוטפת (וילנאי 1951, עא-עה; אל-ח'טיב 2007). קדושת העיר ניכרת כבר בתקופה האסלאמית הקדומה, אך לשיאו הגיע מתחם המערה בימי הממלוכים (פרנקל 2011, ב, 11-16). עם התחזקות קדושתה של מערת המכפלה בעיני המוסלמים, הם תפסו מונופול על הפולחן בתחומה. על פי עדויות של עולי רגל יהודים, נוצרים ומוסלמים, זכו היהודים להתפלל בתחומי מתחם מערת המכפלה, ואף מקומם של הנוצרים לא נפקד (גרן 1983, 155-159). ברם, למן שחרורה של העיר מהצלבנים נמנעה מהנוצרים זכות התפילה במתחם, והחל מהתקופה הממלוכית נמנעה זכות זו אף מן היהודים, שהותר להם להתפלל מחוץ לתחומה רק עד למדרגה החמישית העולה אל ה"חרם האבראהימי". למן התקופה העות'מאנית הורחבה "פריווילגיה" זו עד למדרגה השביעית (וילנאי 1951, עג). בנקודה זו של הדיון ראוי לציין כמה מסורות חשובות אחרות הקשורות למתחם; מסורות שאינן שאובות בצורה ישירה מהמסורות היהודית והנוצרית. המסורת הראשונה היא מסורת שציטט שרון במאמרו: עם מות אברהם הבטיח האל לחברון לעשותה למקום כינוס הקמים לתחייה ביום הדין, ושזכות אברהם יאמר לה "أنتِ قَدْسِي وَبَيْتِ مَقْدَسِي" ("את קודשי ובית מקדשי"); שרון (2012). ככל הנראה, השימוש במונחים השמורים לירושלים נעשה בניסיון להאדיר את מעמדה של הראשונה על חשבון האחרונה. מסורת אחרת ראתה במערת המכפלה את אחת התחנות בדרכו של מוחמד במסגרת "מסע הלילה" ממכה אל "המסגד הקיצון" בירושלים. לפי מסורת זו הוריד גבריאל את מוחמד במקום והורה לו להתפלל שתי השתחויות על קבר אברהם "אביו". מסורות אחרות קשרו את שמו של שלמה עם בניית חומות המתחם בסיועם של ה"ג'ן".

כאמור, קדושת העיר חברון החלה להתרחב סביב פולחן הקברים במקביל להתפתחות תפיסה זו במאות הראשונות לאסלאם (מרי 2002; פרנקל 2011, 19-22; גבוריה ואחרים 2012). לחברון היה יתרון על מקומות אחרים בכך שזיהויה כמקום קבורתם של מספר נביאים מקראיים בולטים ממשפחת אברהם, אשר נזכרים גם בקוראן, עוגן בכתבי הקודש שקדמו לאסלאם ובמסורת הפולחנית של היהודים והנוצרים. עדות לכך היא העובדה שבמסורת המוסלמית מסורות אחרות שהראו את מקום קבורת הנביאים ממשפחת אברהם במקומות אחרים שאינם בחברון, לא זכו ואינם זוכים אף כיום לתפוצה או להכרה רחבה. אפילו במכה, שנטו לייחס לה קדושה יתרה על ידי אימוץ נביאים והצבעה על מקום קבורתם בתחומה, לא הוכרו ברכים מקומות חלופיים כמקור קבורתם של האבות.²³ יש לנו יסוד סביר להניח שבעקבות האתגר הדתי שהציבו מסעות הצלב, הורחבה קדושת ירושלים וחברון. לטענה זו ביסוס במקורות ששרדו: בעוד יאקות סיפר לנו מעט מאוד על אודות חברון ומסורותיה - שהיו בשלב זה שאובות רובן ככללן מספרות הקודש היהודית והנוצרית (יאקות, 3, 443) - הרי שכעבור 300 שנה אנו עדים לספרות שבחים עניפה ומפותחת שביטוי לה אנו מוצאים בין היתר בכתביו של אל־חנבלי, שהם המקור העיקרי למאמר זה. בתקופה הממלוכית הורחב מנהג "סמאט אל־ח'ליל" (السماط الخليل) - ארוחת צדקה גדולה שבה היו סועדים כ־15 אלף איש מדי יום. ארוחה זו כללה מנת ערשים מטוגנות בשמן ופת לחם (אל־נאבלסי, 254-255; לה סטריינג' 1890, 309-310; פרנקל 2011, 11-12). הארוחה מושתתת על האמונה שזוהי המנה שנהג אברהם להגיש אורחיו (הגם שפרשנות זו סותרת את הנאמר בבראשית טו, ה-ט). מלאכת הכנת הסמאט על בסיס יום יומי מעידה על שגשוגם של מתחם מערת המכפלה והווקף שברשותו. הסמאט נזכרת פעמים רבות בכתבי עולים לרגל כנס בזכות עצמה וכעדות לחסדו של אברהם (אל־בכרי, 48; אל־לקימי, 119; באעאמר 2011).

בתקופה זו הושלם הבסיס האידיאולוגי לקדושת מתחם מערת המכפלה. קדושה זו עוגנה בשורת מסורות שלה אנו מוצאים ביטוי בכתביהם של עולי הרגל וחכמי ההלכה (מרי 2002, 161-163). ניסיונות של כמה אנשי דת בולטים, ובהם אבן תימיה, להציג את הפולחן במערת המכפלה כחידוש דתי אסור (بعدة) העלו חרס. הסיבה לכך, לדעתי, נעוצה בחיבור העמוק שבין עיגון חזק של הפולחן במסורת היהודית והנוצריות ובהמשך במסורת המוסלמית המקומית, לבין אינטרסים כלכליים חזקים. זו היא הסיבה המרכזית לפריחתה של מערת המכפלה כמקום עלייה לרגל במשך יותר מאלפיים שנים ועד לימינו אנו.

23 להוציא מספר מסורות בודדות כדוגמת המסורת המראה את קברו של אברהם בתוך הכעבה עצמה. מסורות מעין אלו ביקשו לחזק את הלגיטימציה של פולחן הזיירות, אשר לא זכה להתרה מפורשת בקוראן. ראו שרון 2012.

רשימת מקורות

אבו-טווי 2019

Abu-Sway, M., 2019. The Status of the Al-Aqsa Mosque and Jerusalem in the Prophetic Traditions. In: A. Laato (editor), *Understanding the Spiritual Meaning of Jerusalem in Three Abrahamic Religions*. Leiden and Boston, pp. 191–204.

אבי־יונה 1969

אבי־יונה, מ', 1969. חברון. בתוך: י' ליבוביץ (עורך), *האנציקלופדיה העברית: כללית, יהודית וארצישראלית*, כרך יז. ירושלים-תל אביב, עמ' 84–89.

איש-שלום 1972

איש-שלום, מ', 1972. מערת-המכפלה וקבורתו של משה: לגלגולה של מסורת-אגדה. תרביץ מא, עמ' 203–210.

אל-בח'ית 2012

al-Bakhit, M.A., 2012. Tabūk. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_7267

אל-ח'טיב 2007

الخطيب، م.ع.س، 2007. الأوقاف الإسلامية في فلسطين في العصر المملوكي 647-923 / 1250-1517م. دمشق.

אל-שוּיכִי ואונאל 2016

Alshweiky, R. and Ünal, Z.G., 2016. An Approach to Risk Management and Preservation of Cultural Heritage in Multi Identity and Multi Managed Sites: Al-Haram Al-Ibrahimi/ Abraham's Tombs of the Patriarchs in Al-Khalil/Hebron. *Journal of Cultural Heritage* 20, pp. 709–714.

ארנון 2013

ארנון, נ', 2013. המבנה שמעל מערת המכפלה - 'המאוזוליאום היהודי': מקורות הראיה ומשמעויות רוחניות-ארכיטקטוניות. כנס מחקרי חברון ויהודה ב, עמ' 20–47.

ארנון 2021

ארנון, נ', 2021. מערת המכפלה: תולדות האתר מראשיתו עד שלחי העת עתיקה. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

באעאמר 2011

بأعامر، م.س.ب، 2011. سماط أو ضيافة خليل الرحمن عليه الصلاة والسلام في العصر المملوكي 658-923 / 1260-1517م. مجلة جامعة الملك عبد العزيز: الآداب والعلوم الإنسانية 9.2، ص. 3-54.

בהט 2009

Bahat, D., 2009. The Architectural Origins of Herod's Temple Mount. In: D. Jacobson and N. Kokkinos (editors), *Herod and Augustus: Papers Presented at the IJS Conference, 21st–23rd June 2005*. Leiden and Boston, pp. 235–246.

בונר 2012

Bonner, M., 2012. 'Umar (I) b. al-Khattāb. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_7707

בר כוכבא 2016

בר כוכבא, ג', 2016. כתובות אבן, עץ ונחושת במערת המכפלה. קריית ארבע.

בר כוכבא 2018

בר כוכבא, ג', 2018. השערים ההורדוסיים למתחם מערת המכפלה. כנס מחקרי חברון ויהודה ז', עמ' 106-51.

בר כוכבא 2021

בר כוכבא, ג', 2021. תהליך התפתחותו של בניין ה"יוספיה" במערת המכפלה. כמעבה ההר 11, עמ' 239-207.

גבוריה ואחרים 2012

Gaborieau, M., Ende, W., van Doorn-Harder, N., Seesemann, R. and Reese, S., 2012. Ziyāra (a., pl. ziyārāt). In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_1390

גונן 1985

גונן, ר', 1985. על קברים עתיקים ומקומות קדושים - מערת המכפלה והר הבית. קתדרה 34, עמ' 3-14.

גרן 1983

גרן, ר', 1983. תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, כרך ג: יהודה (ג). ח' בן-עמרם (תרגום), ירושלים.

וילנאי 1951

וילנאי, ז', 1951. מצבות קודש בארץ-ישראל. ירושלים.

וסייה-וגילרי 2012א

Veccia-Vaglieri, L., 2012. 'Abd Allāh b. al-'Abbās. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0035

וסייה-וגילרי 2012ב

Veccia-Vaglieri, L., 2012. 'Abd Allāh b. 'Umar b. al-Ḳhaṭṭāb. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0067

וסייה-וגילרי 2012ג

Veccia-Vaglieri, L., 2012. 'Alī b. Abī Ṭālib. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0046

זרה-נזהר 2004

Zarra-Nezhad, M., 2004. A Brief History of Money in Islam and Estimating the Value of Dirham and Dīnār. *Review of Islamic Economics* 8, pp. 51-65.

ח'ורי 2012

Khoury, R.G., 2012. 'Uṭhmān b. 'Affān. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0005

ח'ורי 2012

Khoury, R.G., 2012. Wabḥ b. Munabbih, Abū 'Abd Allāh. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_7818

לה סטריינג' 1890

Le Strange, G., 1890. *Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*. London.

לצרוס-יפה 1982

לצרוס-יפה, ח', 1982. בין הלכה ביהדות להלכה באסלאם: על כמה הברלים עיקריים ומישניים. תרביץ נא, עמ' 207-225.

לקר 2012

Lecker, M., 2012. Tamīm al-Dārī. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_7381

מגן 1992

מגן, י', 1992. אלוני ממרא. בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל 1. ירושלים, עמ' 33-36.

מרי 2002

Meri, J.W., 2002. *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*. Oxford.

סדן 1979

סדן, י', 1979. מקאם נבי מוסא בין יריחו לבין דמשק - לתולדותיה של תחרות בין שני אתרי-קודש. המזרח החדש כח, עמ' 22-38.

סוג'ק 2005

Soucek, P., 2005. Solomon. In: J.D. McAuliffe (editor), *Encyclopaedia of the Qur'ān*. Washington DC. http://dx.doi.org/10.1163/1875-3922_q3_EQCOM_00188

פדרסן 2012

Pedersen, J., 2012. Ādam. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0295

פדרסן 2012

Pedersen, J. Djabrāīl, or Djibrīl, Hebrew Gabrī'el. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_1903

פרינגל 1993

Pringle, D., 1993. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*, vol. 1. Cambridge.

פרנקל 2011

פרנקל, י', 2011. חברון - עיר קודש אסלאמית (634-1099 לסה"נ). קתדרה 141, עמ' 27-52.

פרנקל 2011

פרנקל, י', 2011. לדמותה של עיר אסלאמית: מוסדות דת וחברה בחברון הממלוכית. המזרח החדש נ, עמ' 9-28.

פרנקל 2014

Frenkel, Y. (edition and translation), 2014. *Ḍaw' al-sārī li-ma'rifat ḥabar Tamīm al-Dārī: On Tamīm al-Dārī and His Waqf in Hebron*. Leiden and Boston.

קדרי 2016

Kadari, A., 2016. Interreligious Aspects in the Narrative of the Burial of Adam in "Pirkei de-Rabbi Eliezer". In: A. Houtman, T. Kadari, M. Poorthuis and V. Tohar (editors), *Religious Stories in Transformation: Conflict, Revision and Reception*. Leiden and Boston, pp. 82-103.

קדרי 2018

קדרי, ע', 2018. היכן נקבר אדם הראשון? על ה'אגן הקדוש' במפה המדומיינת של פרקי דר' אליעזר. קתדרה 166, עמ' 31-46.

רובסון 2012

Robson, J., 2012. Abū Hurayra al-Dawsī al-Yamānī. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0204

רוזנברג וויס 2012

Rosenberg, J. and Weiss, A., 2012. Property Rights and Institutions in Biblical Society: The Purchase of the Cave of the Patriarchs. *European Journal of Political Economy* 28, pp. 279-285.

ריפין 2012

Rippin, A., 2012. Sāra. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_6616

שוורץ 2018

שוורץ, ע', 2018. בין שכם לחברון: מבנה קבר יוסף בתקופה הממלוכית. מחקרי יהודה ושומרון כו, עמ' 49-75.

שמיט 2012

Schmitz, M., 2012. Ka'b al-Aḥbār, Abū Iṣḥāq b. Māti' b. Haysu'/Haynū'. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_3734

שרון 2001

שרון, מ', 2001. חברון ותולדותיה במסורת המוסלמית. בתוך: ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), *מחברון לירושלים*. ירושלים, עמ' 81-86.

שרון 2012

Sharon, M., 2012. al-Ḳhalīl. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs (editors), *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition Online*. Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0487

מקורות היסטוריים

אל-בכרי

אֶלְשֵׁיךְ מִסְטַפִּי בִּן כִּמַּל הַדִּינ בִּן עֲלִי הַבְּכְרִי הַסְּדִיקִי, 2015. הַחֲזֵרָה הַשְּׁנֵיטָה הָאֲנִסִּיָּה לְרֹוּזָה הַזֵּאֵתִיָּה הַקְּדִסִּיָּה לְשֵׁיךְ מִסְטַפִּי בִּן כִּמַּל הַדִּינ בִּן עֲלִי הַבְּכְרִי הַסְּדִיקִי ת. 1163 / 1759 מ. ע. א. מ. מְרִיבִי, ע. א. וְחֵרִיּוֹשׁ (חֲרִיר). רַאם אֱלֹהִים.

אל-הרוי

אֱהֵרֹוּי, אָבִו הַחֲסֵן עֲלִי בִּן אָבִי בְּכֵר, 1953. כְּתָב הָאִשָּׁרָאֵת בִּי מַעְרַף הַזֵּיָרָאֵת. דַּמְשֶׁק.

אל-חנבלי

אֲחַנְבִּלִי, אָבִו הַיָּמֵן מְגִיר הַדִּינ, 1990. אֲלֵנֵס הַגְּלִיל בְּתַרִיךְ הַקְּדִסִּים וְהַחֲלִיל. הַקְּהָרָה.

אל-לקימי

אֲלַקִּימִי, מִסְטַפִּי אֲסַעַד, 2012. תֵּהֲזִיב מְנַוֵּחַ הָאֲנֵס בְּרַחֲטִי לְוַאֲדִי הַקְּדִסִּים. ר. ע. א. מְרַאֲד (חֲרִיר וְתֵהֲזִיב). דַּמְשֶׁק.

אל-נאבלסי

אֲנַאבִּלְסִי, עַבְד הַגְּנִי בִּן אִסְמַעִיל, 1990. הַחֲזֵרָה הָאֲנִסִּיָּה בִּי הַרְחֵלָה הַקְּדִסִּיָּה. בִּירוֹת.

אל-ת'עלבי

אֲתַעֲלִבִי, אֲבִן אִסְחָאֵק אַחְמַד בִּן מִחְמַד אִבְרַהִיִּם, 1951. קְצִצַּת הָאֲנִבְיָאֵת הַמְּסֻמָּי בַּעֲרַאֲנֵס. הַקְּהָרָה.

יאקות

יַאֲקוֹת, שְׁהָאֵב הַבֵּינ בִּן עַבְד אֱלֹהִים הַחְמוּוִי, 1990. מַעְמַג הַבְּלַדָּאֵן. בִּירוֹת.

מלחמת היהודים

יֹוֹסֵף בֶּן מַתְתִּיָּהוּ, 1961. תּוֹלְדוֹת מַלְחַמַת הַיְהוּדִים בְּרוֹמַאִים. "נ שְׁמַחוּנִי (תְּרַגּוֹם), יְרוּשָׁלַיִם.

קוראן

רוֹבִין, א' (תְּרַגּוֹם וְעֵרִיכָה), 2005. הַקּוֹרְאָן. תֵּל אַבִּיב.

Roy Marom

The Cave of the Patriarchs (al-Haram al-Ibrahimi) in Muslim Tradition

The article examines a corpus of Muslim traditions relating to the Cave of the Patriarchs (al-Haram al-Ibrahimi), found in the historical chronicle of Mujir al-Din al-Hanbali (d. 925 AH) and the travelogue of ‘Abd al-Ghani al-Nabulsi (d. 1143 AH). Hebron was relatively unknown to early Muslims, and the identification of the Cave of the Patriarchs with the tomb of Patriarch Abraham (Ibrahim al-Khalil) stems from its longstanding identification in Judeo-Christian tradition. On the political level, Muslim traditions relating to the Cave of the Patriarchs aim to appropriate the sacred spaces of the defeated religions. This appropriation underscores the primacy and legitimacy of the new religion over the old ones, and mirrors the appropriation of the Temple Mount in Jerusalem.

In the spirit of Judeo-Christian tradition, the Cave of the Patriarchs was identified as the final resting place of members of Abraham’s extended family. These included Abraham’s wife Sarah; his son Isaac, alongside his wife Rebecca; his grandchildren Esau and Jacob, the latter alongside his wife Leah; and even his great-grandchild Joseph. Pilgrimage rites developed around the purported sepulchers of Abraham’s family. In prayers first recorded in the thirteenth century CE, Abraham’s extended family is termed *ahl al-nubu’a wa ma’din al-risala* (“The Kinship of Prophesy and the Origin of the Apostleship”). Muslims identified the complex as the burial place of Adam, Noah and Shem, and connected it with the deeds of Solomon and the Prophet Muhammad. These last two identifications are independent developments within Muslim tradition, and did not circulate extensively. Indeed, their circulation was limited to al-Sham (Greater Syria), and therefore was local in character.

Keywords: Hebron, Al-Khalil, Cave of the Patriarchs, Al-Nabulsi, Muslim tradition

Dr. Roy Marom – Department of Middle Eastern and Islamic Studies,

University of Haifa;

mighemi@gmail.com